

Discussie over de metamorfose van Nederland

N. C. F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2004, 667 blz., € 35,-, ISBN 90 5356 675 9).

IDO DE HAAN

Het concept van de *Sattelzeit* als aanduiding van de periode tussen 1750 en 1850 waarin de Europese samenleving een overgang naar de moderniteit maakte, heeft in de Nederlandse geschiedschrijving minder ingang gevonden dan je zou verwachten. In deze periode maakte de Noordelijke Nederlanden een in Europees perspectief fundamentele overgang van ‘republikeinse veelheid naar democratische eenvoud’, met de politisering, democratisering, ideologisering en verlegging van de tijdshorizon die daar volgens Reinhart Koselleck eigen aan is. De periodisering van de Nederlandse geschiedenis is echter lange tijd in de ban gebleven van Fruins notie van ‘drie tijdvakken’, waarin 1813 de scherpe scheiding vormde tussen de Republiek en het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden. De daaraan voorafgaande periode is lang met enige verlegenheid beziën: een Patriottenbeweging die, zwalkend tussen republikeins corporatisme en democratisch nationalisme, strandde op Pruisisch geweld; een Bataafse Republiek onder Franse auspiciën; en een eenheidsstaat van napoleontische makelij waren het bedenkelijke fundament voor een koninkrijk dat als door en door Nederlands gepresenteerd moest worden.

Sinds de late jaren tachtig van de afgelopen eeuw is die verlegenheid wat aan het wegebben. De herdenkingen van de Patriottenbeweging aan het eind van de jaren tachtig gaven daartoe een eerste aanzet.¹ Sindsdien is in verschillende publicaties de aandacht gericht op de erfenis van de Nederlandse revolutie en heeft in sommige overzichtswerken 1780 plaats gemaakt voor 1813 of 1848 als beginpunt van de moderniteit in Nederland.² Een belangrijke bijdrage aan deze historiografische omslag

¹ F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt, N. C. F. van Sas, ed., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de Patriotten* (Amsterdam, 1987); H. Bots, W. W. Mijnhardt, ed., *De droom van de revolutie* (Amsterdam, 1988).

² M. Prak, *Republikeins veelvoud, democratisch enkelvoud, Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999); J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam, 2000); J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen, 2003); S. R. E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*; J. R. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker, 2002). Deze trend is ook te zien in sommige handboeken, zie bijvoorbeeld W. Fritschy, J. Toebes, ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen, 1996); R. A. M. Aerts, e. a., *Het land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999).

is gegeven door de Amsterdamse hoogleraar Geschiedenis na 1750, Niek van Sas. In een lange reeks van artikelen en lezingen heeft hij sinds het begin van de jaren tachtig de aandacht gevraagd voor de ontwikkeling van een nationaal vertoog in de tweede helft van de achttiende eeuw, het ontstaan van een publieke sfeer waarin dit vertoog circuleerde, de politisering ervan die ten grondslag lag aan de Patriottenbeweging en de Bataafse Republiek; en de overgang naar het bewind van Willem I, die voor een deel de ideologische en institutionele winst van de voorafgaande decennia incasseerde, maar de eindafrekening aan Thorbecke over moest laten.

Een groot deel van deze artikelen is nu samengebracht in één band onder de titel *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*. Van Sas heeft de artikelen grotendeels in oorspronkelijke vorm opgenomen, waardoor de leidende gedachten in zijn werk duidelijk naar voren komen, maar er geen leidraad van een systematisch beredeneerde these door het werk loopt. In het ‘Woord vooraf’ rechtvaardigt Van Sas deze opzet met een wat korzelig verzet tegen de van hogerhand afgekondigde onderzoeksplanning, waardoor hij achter de façade van een overkoepelend onderzoeksthema enige jaren naar eigen ontwerp aan zijn oeuvre kon timmeren. Toch is die oorspronkelijk geformuleerde façade, ‘De modernisering van Nederland’, wel degelijk betekenisvol. De nu voorliggende studie is in feite een uitgesponnen beschouwing over de modernisering van de Nederlandse politiek, een thema dat als zodanig aan de orde werd gesteld in het artikel ‘Tweedragt overall. Het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek’ uit 1988 — nog steeds een van de hoogtepunten uit Van Sas’ werk.³

In zijn reflectie op de moderniseringstheze in de Nederlandse politiek kan *De metamorfose van Nederland* opgevat worden als de politiek-historische pendant van de studies van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914*, over de modernisering van de Nederlandse economie en *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* van Joost Kloek, Wijnand Mijnhardt en Evelien Koolhaas-Grosfeld, waarin de modernisering van de Nederlandse cultuur ter discussie wordt gesteld.⁴ In ieder van deze werken wordt de periode tussen grofweg 1780 en 1830 geschetst als het tijdperk waarin de lokale verbanden en loyaliteiten van de oude orde plaats moeten maken voor een maatschappelijke samenhang op nationaal niveau, die tot ver in de twintigste eeuw de inrichting van Nederland heeft bepaald. De studie van Van Sas deelt met *Nederland 1780-1914* de expliciete aandacht voor de politiek-institutionele ontwikkeling, een context die in *1800* grotendeels ontbreekt. Net zoals de auteurs van de laatste studie, gaat Van Sas evenwel voorbij aan de sociaal-economische ontwikkeling, die Van Zanden en Van Riel centraal stellen.⁵ In *Nederland 1780-1914* ontbreekt daarentegen oog voor de ontwikkeling van een publieke sfeer van kranten,

³ In verkorte versie eerder gepubliceerd in Bots, Mijnhardt, *De droom van de revolutie*, 18-31.

⁴ J. L. van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam, 2000); J. Kloek, W. Mijnhardt, m. m. v. E. Koolhaas-Grosfeld, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001).

⁵ In de literatuurlijst ontbreekt Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914*, evenals het werk van de sociaal-historicus Prak, *Republikeinse veelheid*.

tijdschriften en genootschappen, waarin een vaderlands gevoel tot stand kwam, dat een belangrijke voedingsbodem vormde voor sociale en politieke hervormingen op nationale schaal — thema's die in 1800 en in *De metamorfose van Nederland* ruimschoots aandacht krijgen.

Over de waardering van de ontwikkeling in de politieke cultuur tussen 1750 en 1850 is in KNHG- en BMGN-verband een half debat gevoerd, waarin Van Sas verweet dat Kloek en Mijnhardt in hun werk de politiek veronachtzamen. Het stuk, 'De burger als eunuch', waarin Van Sas in vinnige bewoordingen zijn kritiek formuleert, staat halverwege de bundel, na de reeks beschouwingen over het vaderlands gevoel in de tweede helft van de achttiende eeuw, de Patriotten en de Bataven; en voorafgaand aan de beschouwingen over Willem I — en dus precies op het draaipunt van oude orde naar moderniteit. Maar het stuk is ook om methodologische redenen een cruciale beschouwing in Van Sas' werk, die door Mijnhardt in zijn repliek ten onrechte werd weggezet als voorbeeld van 'een treurige parade van verongelijkte specialisten die hun deel niet hadden gekregen. En dat terwijl we ons juist hebben beijverd nader inzicht te geven in de politieke cultuur van die periode.'⁶ Die ijver is volgens Van Sas tevergeefs geweest, omdat Kloek en Mijnhardt een fatale inschattingfout maken met betrekking tot de relatie tussen politiek en cultuur. Volgens Kloek en Mijnhardt ontstond er in de Republiek een *politics of culture*, die net als in Schotland en Frankrijk, een alternatief platform voor het ontwerpen van maatschappelijke hervormingen bood en de voedingsbodem vormde voor een moreel burgerschap. De ontwikkeling daarvan werd gedwarsboomd door de politisering die vanaf 1780 de boventoon voerde en gefnuikt door de in 1795 terugkerende patriotten die in ballingschap in Frankrijk de Hogeschool van Franse Revolutie hadden doorlopen.

Daarmee zijn we terug bij een van de kerndiscussies over Nederlandse geschiedenis, namelijk of de eenheidsstaat die in 1798 ontstond van eigen bodem of Franse import was. Kloek en Mijnhardt menen het laatste en denken dat er pas na de depolitisering onder Willem I het morele burgerschap hernomen werd, dat vervolgens tot de jaren zestig de Nederlandse samenleving kenmerkte. Van Sas meent dat de Bataafse Republiek het product is van een authentiek Nederlandse politisering en verwijt Kloek en Mijnhardt een gebrek aan 'oog voor de hectiek van de Bataafse Revolutie, voor het in 1798 al twee jaar durende onvermogen van de Bataven zichzelf een constitutie te bezorgen, voor de Franse druk eindelijk eens orde op zaken te stellen, of voor het effect van de dramatische nederlaag van de vloot bij Kamperduin in oktober 1797. Je hoeft echt geen fan te zijn van de radicale unitarissen die in januari 1798 aan de macht kwamen — op zijn Nederlands overigens: zonder bloedvergieten — om toch enig begrip op te brengen voor hun actie. Meer gematigde Bataven konden dat — gezien de constitutionele impasse waarin het land verkeerde — vaak wel degelijk. In een langer tijdsperspectief markeert hun actie de belangrijkste doorbraak in het Nederlandse staatsvormingsproces sinds de Opstand, een historisch moment. Een echt ijkpunt zou je haast zeggen.' (389)

⁶ W.W. Mijnhardt, '1800 Ter discussie. Een repliek', *BMGN*, CXVII (2002) iv, 507-518, aldaar 510.

In de wandelgangen van historisch Nederland is hier en daar verbazing uitgesproken over de heftigheid van dit debat, waarin de tegenstellingen niet altijd even duidelijk waren. Die verwarring is althans voor een deel te herleiden tot conceptuele misgrepen. De term ‘blauwdrukken’ riep associaties op met een revolutionair streven naar reconstructie van de samenleving. Maar de term was de vlag op een lading waarin de nadruk lag op de geleidelijke ontplooiing van het morele burgerschap, die juist verstoord werd door revolutionaire constructiedrift. Van Sas vergroot nu zelf de verwarring met de ongelukkige term van metamorfose, dat associaties oproept met een geleidelijke en organische vormverandering, daar waar hij Kloek en Mijnhardt juist verweet impliciet uit te gaan van een in beginsel ‘gestaag opgaande gang naar de moderniteit.’ Alleen zo konden zij de overstap van verlichte blauwdruk naar politiek-institutionele realisatie, kortom de maakbaarheid van de samenleving, als een vergissing afdoen. Daarentegen wil Van Sas benadrukken dat politieke moderniseringsprocessen ‘zich in de historische werkelijkheid wat minder rechtlijnig voltrekken. Het gaat bij politiek om moment en momentum, om een cultuur van politisering en depolitisering en om een opeenvolging van politieke systemen waarbij inderdaad bepaalde vormen van politiek kunnen opbloeien en ook weer, en soms zelfs voorgoed, kunnen verdwijnen.’ (392) Kortom: volgens Van Sas was de invoering van de eenheidsstaat in 1798 geen ‘funeste beoordelingsfout die het toch al moeizame hervormingsproces de nekslag heeft toegebracht’,⁷ zoals Kloek en Mijnhardt vanuit antirevolutionair perspectief beweerden, maar het cruciale moment waarop de blauwdrukken van een gemeenschap van morele burgers in politiek-institutionele vormen vertaald werden. Dergelijke ‘politieke reconstructies’ moeten inderdaad begrepen worden als het resultaat van contingente politieke (krachts)verhoudingen, onverwachte coalities en de onvoorspelbare *force des choses*, die voor plotselinge en vergaande veranderingen kunnen zorgen.⁸

De benadering van Van Sas geeft goede aanknopingspunten om dergelijke overgangperiodes te analyseren. Zijn grote belesenheid en het vermogen om theoretische noties te verbinden met uitgebreid en grondig bronnenonderzoek, stellen hem in staat een verband te leggen tussen discursieve veranderingen op de lange termijn, kortstondige tactische coalities en individuele interventies, en de institutionele vormen waarin deze ontwikkelingen neerslaan. De reeks van deelstudies over hoofdrolspelers in de transitie van Republiek naar Koninkrijk, zoals IJsbrand van Hamelsveld, Rutger Jan Schimmelpenninck, Willem Anthonie Ockers en Herman Willem Daendels; en over cruciale episodes in 1787, 1788, 1799 en 1813 vormen tezamen een mozaïek van de modernisering van de Nederlandse politiek.

Jammer genoeg mist *De metamorfose van Nederland* een uitleiding, waarin de grote lijnen van de geschetste ontwikkeling bij elkaar gebracht worden. Die grote lijnen zijn wel degelijk te trekken. Zo schemert in dit werk een fasering van politieke vernieuwingsbewegingen door, die ook voor andere tijden en plaatsen wellicht van waarde is. Van Sas volgend, beginnen dergelijke omslagen met een culturele transformatie, gevoed door een alomtegenwoordig gevoel van stagnatie en verval, dat

⁷ Kloek, Mijnhardt, 1800, 570.

⁸ Zie I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht, 2004).

beantwoord wordt met oproepen tot (nationale) regeneratie. Het morele burgerschap is zo bezien niet meer dan de beginfase van een nog niet uitgekristalliseerd politiek vernieuwingsstreven, dat bij gebrek aan institutionele ruimte roept om een herstel van normen en waarden.

Een volgende fase breekt aan onder invloed van internationaal-politieke veranderingen, en van diplomatieke en militaire druk. Zo waren de confrontaties met Engeland in 1780, met Pruisen in 1787 en met Frankrijk tussen 1793 en 1795 genoeg om het bouwwerk van de Republiek omver te trekken. Dergelijke buitenlandse interventies bieden de ruimte aan radicale critici van het politieke bestel om hun gal te spuien en een gehoor te vinden voor hun pleidooi voor een radicale transformatie.

Politiek neemt daardoor een constitutioneel karakter aan, dat wil zeggen dat politieke strijd niet langer gaat om de verdeling van macht binnen gegeven institutionele verbanden, maar om een radicale verandering van de politieke instituties zelf. Dit schept ruimte voor politiek-organisatorische leerprocessen, zoals de experimenten met pers, partijvorming en exercitiegenootschappen, die in de Patriottentijd vorm gaven aan de geboorte van een ‘moderne’ politiek. De tegenstellingen die daardoor ontstaan, kunnen hoog oplopen, omdat de instellingen die tot dan toe gehanteerd konden worden om politieke conflicten te beslechten, deels zelf ter discussie komen te staan. Dit verklaart niet alleen de heftigheid van de conflicten tussen 1780 en 1787, maar ook de langdurige patstelling tussen 1795 en 1798, waarin geen van de partijen wilde toegeven, omdat het verlies van de constitutionele strijd op veel langere termijn zou kunnen doorwerken. Zoals Van Sas aangeeft, is het moeilijk om de strijdende partijen in deze perioden inhoudelijk te identificeren, omdat die nogal eens van samenstelling, opstelling en doel veranderen — de meest constante tegenstelling is nog wel die tussen radicalen en moderaten, die vooral van mening verschillen over de vraag hoe ver van de bestaande vormen afgeweken kan worden.

Een volgende fase is die van de stabilisatie van nieuwe institutionele vormen. Daarin lijkt een hoofdrol gespeeld te worden door gematigde groepen en individuen, die tussen radicalisme en behoudzucht een ‘veilig *middendoor*’ zoeken — zoals *democraten* als Ockerse en Isaac Gogel hun opstelling in de discussie over de Staatsregeling aanduiden. Dit streven naar een *juste milieu* gaat gepaard met een sterke nadruk op het vergeven en vergeten van partijschappen en op het herstel van een nationale eenheid. Dit vormt de context voor de ‘natievorming-van-bovenaf’, waarmee Willem I zijn regime vanaf zijn landing op het strand van Scheveningen probeerde te schragen. Doordat zijn pogingen de natie te mobiliseren zijn grenzen vond aan de politieke activering van de burgerij, schiep dit de voorwaarde voor een nieuwe ronde van kritiek op de Jan Saliegeest die de Nederlandse natie ten gronde zou richten.

Zo bezien vormt 1848 het begin van een nieuwe ronde van constitutionele politiek, net als 1795 aangejaagd door internationale — en dat wilde in de negentiende eeuw zeggen, vooral Franse — ontwikkelingen.⁹ De tekst van de Grondwet werd toen in hoog tempo herzien, maar de consolidatie van politieke verhoudingen liet nog lang op

⁹ Zie I. de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2003).

zich wachten. De ontwikkeling tussen 1848 en 1890 laat Van Sas grotendeels onbelicht. Hij pakt de draad weer op aan het einde van de negentiende eeuw, als er opnieuw sprake is van pogingen tot herstel van 'de eendracht van het land', zoals de beroemde rede van Cornelis van Vollenhove uit 1913 luidde. Deze eenheid werd ook nu tot stand gebracht met een 'verheving van het nationale sentiment' (590), dat het zelfvertrouwen voedde waarmee Nederland in het *fin de siècle* vooruitblikte naar een nieuwe eeuw.

Een dergelijke fasering van de Nederlandse geschiedenis, of wellicht zelfs fasenmodel voor de politieke geschiedenis in het algemeen, is hoogstens een hulpmiddel. Zij bieden geen antwoord op de inhoudelijke vraag naar de moderniteit van de Nederlandse politiek. Waardoor werd die gekenmerkt? Was Nederland daarin anders, voorlijker of juist achterlijker dan andere landen? Of is een dergelijke vooruitgangsgeschiedenis niet langer houdbaar op het moment dat men de contingentie van politieke transitie alle ruimte geeft? Het zijn dergelijke vragen die het werk van Van Sas oproept. Dat is een grote verdienste, die nog groter zou zijn als er ook een antwoord was geformuleerd.

zich wachten. De ontwikkeling tussen 1848 en 1890 laat Van Sas grotendeels onbelicht. Hij pakt de draad weer op aan het einde van de negentiende eeuw, als er opnieuw sprake is van pogingen tot herstel van 'de eendracht van het land', zoals de beroemde rede van Cornelis van Vollenhove uit 1913 luidde. Deze eenheid werd ook nu tot stand gebracht met een 'verheving van het nationale sentiment' (590), dat het zelfvertrouwen voedde waarmee Nederland in het *fin de siècle* vooruitblikte naar een nieuwe eeuw.

Een dergelijke fasering van de Nederlandse geschiedenis, of wellicht zelfs fasenmodel voor de politieke geschiedenis in het algemeen, is hoogstens een hulpmiddel. Zij bieden geen antwoord op de inhoudelijke vraag naar de moderniteit van de Nederlandse politiek. Waardoor werd die gekenmerkt? Was Nederland daarin anders, voorlijker of juist achterlijker dan andere landen? Of is een dergelijke vooruitgangsgeschiedenis niet langer houdbaar op het moment dat men de contingentie van politieke transitie alle ruimte geeft? Het zijn dergelijke vragen die het werk van Van Sas oproept. Dat is een grote verdienste, die nog groter zou zijn als er ook een antwoord was geformuleerd.

De Nederlandse natievorming en de verhouding tot België

LODE WILS

In de geschiedenis komen er perioden voor van versnelde en zeer conflictuele ontwikkeling, waarin transformaties gebeurden die tot in een verre toekomst beslissend blijken te zijn. De zestiende eeuw was er zo een, waarin de Reformatie en de Contra-reformatie patronen hebben vastgelegd die doorwerken tot op vandaag. De grootste daarop volgende transformatie in West-Europa was die van de *Ancien Régime*-samenlevingen in moderne natiestaten, piekend in de jaren 1780-1850.

De proto-naties van het *Ancien Régime* kenden geen individualistische gelijkheid voor de wet, maar steunden op standenonderscheid, op gepersonaliseerde cliëntenbinding en op de sinds eeuwen overgeleverde groepsrechten van allerhande lichamen, zoals steden en plattelandsgemeenschappen, ambachten en universiteiten. Samenhangend daarmee waren unitaire staten onbekend: graafschappen en heerlijkheden hadden hun eigen statuut en instellingen bewaard, en een daarop steunend proto-nationaal bewustzijn. Meestal waren ze gefedereerd in bondsstaten, die ook een overkoepelende proto-nationale identiteit ontwikkeld hadden rond gemeenschappelijke instellingen, dynastie en staatsgodsdienst, een identiteit die was versterkt door oorlogen tegen buitenlandse vijanden.

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de economische en politieke ontwikkeling in een versnelling. De beginnende industriële revolutie vergrootte de sociale en de regionale mobiliteit. Onder invloed van de Verlichting verspreidde zich het patriottisme. Dat was een sociaal engagement dat niet meer alleen tot doel had de verdediging van de eigen standsrechten, de zogenaamde 'vrijheden', maar het welzijn en de ontwikkeling van de hele gemeenschap. Bij de meeste geprivilegieerden bleef natuurlijk de bescherming of verbetering van de eigen rechtspositie doorwegen, ook al gebruikten ze de nieuwe terminologie met een beroep op het natuurrecht. Vooral onder de intellectuelen zette het patriottisme zich door, als een beweging om het vaderland te hervormen en te moderniseren, onder meer in de zin van meer rechtsgelijkheid. Instrumenten daarvoor waren verenigingen en tijdschriften voor wetenschapsbeoefening en volksverlichting. Meestal werd duidelijk de nadruk gelegd op het *grotere* vaderland: het Duitse, of het Zwitserse, of het Nederlandse boven elk van de afzonderlijke *Länder*, kantons en provincies.

Patriottisme werd in vele gevallen de aanzet tot een langdurig omvormingsproces van de proto-nationale identiteiten in een meer gecompliceerde nationale identiteit. Deze laatste bevatte de voorstelling van de natie als een politieke zelfstandigheid, berustend op het ideaal van mensenrechten en gelijkheid. Toch mogen we niet, zoals in het verleden soms gebeurde, uitsluitend de vooruitstrevende krachten zien als de motor van de patriottische en nationale bewegingen. In het politieke denken van de achttiende eeuw in Europa werd 'de oude constitutie' ervaren als de belichaming van de natie, zodat (een deel van) de patriottische beweging als doel stelde een 'grondwettige

De Nederlandse natievorming en de verhouding tot België

LODE WILS

In de geschiedenis komen er perioden voor van versnelde en zeer conflictuele ontwikkeling, waarin transformaties gebeurden die tot in een verre toekomst beslissend blijken te zijn. De zestiende eeuw was er zo een, waarin de Reformatie en de Contra-reformatie patronen hebben vastgelegd die doorwerken tot op vandaag. De grootste daarop volgende transformatie in West-Europa was die van de *Ancien Régime*-samenlevingen in moderne natiestaten, piekend in de jaren 1780-1850.

De proto-naties van het *Ancien Régime* kenden geen individualistische gelijkheid voor de wet, maar steunden op standenonderscheid, op gepersonaliseerde cliëntenbinding en op de sinds eeuwen overgeleverde groepsrechten van allerhande lichamen, zoals steden en plattelandsgemeenschappen, ambachten en universiteiten. Samenhangend daarmee waren unitaire staten onbekend: graafschappen en heerlijkheden hadden hun eigen statuut en instellingen bewaard, en een daarop steunend proto-nationaal bewustzijn. Meestal waren ze gefedereerd in bondsstaten, die ook een overkoepelende proto-nationale identiteit ontwikkeld hadden rond gemeenschappelijke instellingen, dynastie en staatsgodsdienst, een identiteit die was versterkt door oorlogen tegen buitenlandse vijanden.

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de economische en politieke ontwikkeling in een versnelling. De beginnende industriële revolutie vergrootte de sociale en de regionale mobiliteit. Onder invloed van de Verlichting verspreidde zich het patriottisme. Dat was een sociaal engagement dat niet meer alleen tot doel had de verdediging van de eigen standsrechten, de zogenaamde 'vrijheden', maar het welzijn en de ontwikkeling van de hele gemeenschap. Bij de meeste geprivilegieerden bleef natuurlijk de bescherming of verbetering van de eigen rechtspositie doorwegen, ook al gebruikten ze de nieuwe terminologie met een beroep op het natuurrecht. Vooral onder de intellectuelen zette het patriottisme zich door, als een beweging om het vaderland te hervormen en te moderniseren, onder meer in de zin van meer rechtsgelijkheid. Instrumenten daarvoor waren verenigingen en tijdschriften voor wetenschapsbeoefening en volksverlichting. Meestal werd duidelijk de nadruk gelegd op het *grotere* vaderland: het Duitse, of het Zwitserse, of het Nederlandse boven elk van de afzonderlijke *Länder*, kantons en provincies.

Patriottisme werd in vele gevallen de aanzet tot een langdurig omvormingsproces van de proto-nationale identiteiten in een meer gecompliceerde nationale identiteit. Deze laatste bevatte de voorstelling van de natie als een politieke zelfstandigheid, berustend op het ideaal van mensenrechten en gelijkheid. Toch mogen we niet, zoals in het verleden soms gebeurde, uitsluitend de vooruitstrevende krachten zien als de motor van de patriottische en nationale bewegingen. In het politieke denken van de achttiende eeuw in Europa werd 'de oude constitutie' ervaren als de belichaming van de natie, zodat (een deel van) de patriottische beweging als doel stelde een 'grondwettige